

Moni Finci

BORBE NOP ODREDA OKO SARAJEVA 1941.

Odluke u Stolicama

U saopštenju o savjetovanju predstavnika štabova i komandanta Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije — u Stolicama kod Krupnja 26. septembra 1941 — objavljenom 1. oktobra 1941. godine u »Biltenu« Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije br. 7 i 8. objašnjava se da je »veliki brojčani porast narodnooslobodilačkog partizanskog pokreta, koji u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, na Kordunu i Lici itd. sve više prerasta u opći narodni ustanak protiv okupatora i njegovih domaćih agenata, nametnuo potrebu da se održi ovo savjetovanje koje će imati ogroman značaj za dalji tok borbe, za potpuno oslobođenje svih naroda Jugoslavije.« Dajući u opštim potezima podatke o razvitku NO borbe u pojedinim krajevima Jugoslavije u Saopštenju se navodi da se:

»Iz izvještaja predstavnika bosansko-hercegovačkog glavnog štaba partizanskih odreda vidi, da su partizani u tim krajevima postigli krupne uspjehe u borbi protiv ujedinjenih ustaških, njemačkih i italijanskih sila. Osvojena je velika količina ratnog materijala, očišćen je veliki dio teritorije i oslobođeno više gradova i varošica. Sarajevo je opkoljeno, a isto tako i Zvornik i Višegrad koji su pred padom.«

Među jednako značajne uspjehe u Saopštenju se, na osnovu izlaganja istih predstavnika — Svetozara Vukmanovića Tempa i Slobodana Principa Selje — ističe uporna borba komunista i partizana Bosne i Hercegovine protiv raspirivanja nacionalne mržnje podsticane od strane okupatora i njihovih pomagača u cilju međusobnog istrebljivanja srpskog, muslimanskog i hrvatskog življa. Komunistima i partizanima Bosne i Hercegovine je na Savjetovanju, kao i u samom saopštenju — sastavljenom od strane vrhovnog komandanta Tita — ovaj zadatak još jedanput istaknut ispred svih drugih kao najvažniji.

Savjetovanje u Stolicama je, pored ostalog, odlučilo da se za dalje rukovođenje ustankom pored Vrhovnog štaba NOPO za cijelu Jugoslaviju (koji je ovdje samo izmijenio naziv), formiraju glavni štabovi za pojedine zemlje — Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu; da se donese plan vođenja vojnih operacija i stvaranja slobodnih teritorija; da se u cijeloj zemlji obra-

zuju čvrste vojničke formacije — jedinstveno organizovani NO partizanski odredi; takođe, radi širenja baze narodnooslobodilačkog pokreta, da se aktivnije radi na stvaranju i učvršćenju odbora narodne vlasti i Narodnooslobodilačkog fronta i, najzad, da se čine naponi u cilju pridobijanja četnički nastrojenih i četničkih grupa, vođa i formacija za aktivnu borbu prevashodno protiv okupatora.

Ovim odlukama određene su osnovne smjernice za rad na terenu i ujedno za ispravljanje brojnih nedostataka i pogrešaka, kao i izvjesnih skretanja ispoljenih u najznačajnijim pitanjima vođenja i razvijanja ustanka, narodnooslobodilačkog i partizanskog rata.

Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine imenovan Odlukom Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije u Stolicama — zbog neophodnosti neposrednog učešća njegovih članova u rukovođenju ustankom u pojedinim krajevima, a istovremeno imperativom složene i veoma promjenljive situacije nikad sav, a najčešće ni u većem dijelu na okupu — djelovao je u sastavu: Svetozar Vukmanović Tempo, komandant, Rodoljub Čolaković Ročko (Gojko), politički komesar, Uglješa Danilović, Slobodan Princip Seljo, Osman Karabegović i Kosta Nađ i preduzeo niz mjera u duhu odluka Savjetovanja u Stolicama i u cilju što potpunijeg i dosljednijeg oživotvorenja njegovih zaključaka.

Formiranje tri NO partizanska odreda u okolini Sarajeva

Iako je komandant Romanijskog partizanskog bataljona Slaviša Vajner Čiča, 27. septembra 1941. godine, tj. dan poslije održanog savjetovanja u Stolicama, očigledno još neobaviješten o donesenim odlukama o formiranju partizanskih odreda, pisao Štabu bosanske brigade u Šekovićima da je komandant Sarajevske oblasti (Slobodan Princip Seljo) »s obzirom da je nemoguće rukovoditi... iz jednog štaba«, usvojio njegov već ranije učinjen prijedlog i da se sada »upravo vrši organizacija puka i čim bude isti formiran dostaviće se Štabu o tome iscrpan izvještaj...«, nije poznat nijedan pisani dokument iz čijeg bi se sadržaja vidjelo da je to stvarno i učinjeno. Naprotiv, sačuvani dokumenti nose do 5. oktobra 1941. na zaglavlju ne samo raniji naziv štaba partizanskog bataljona »Romanija« nego i službene brojeve koji odgovaraju njihovom prirodnom redosljedu. Posljednjim aktom štaba ovog bataljona od 5. oktobra 1941. pod brojem 161/41. stavlja se cirkularno svim četama na znanje da se »po naređenju Štaba sarajevske oblasti narodnooslobodilačke vojske i po ukazanoj potrebi, namjesto dosadašnjeg partizanskog bataljona Romanija osniva odred sa istim nazivom tj. Narodnooslobodilački partizanski odred Romanija i u cjelosti iznosi njegova nova formacija u duhu usvojenih zaključaka u Stolicama. Iz ovog se Čičinog naređenja od 5. oktobra 1941. vidi da će NOP odred »Romanija« imati tri bataljona — romanijski, mokranjski i rogatički bataljon. U sastav romanijskog bataljona ulaze: Romnijska, Odžačka, Glasinačka, Pračanska i Šipska četa. Mokranjski bataljon će takođe imati pet četa — Mokranjsku, Bjelogoračku, Ozrensku, Djevsku i Crepoljsku četetu. Rogatički bataljon sačinjavaju četiri čete Semečka, Gučevska, Sočičko-Mesička i Kopitska četa.

Tri dana nakon ovog, 8. oktobra 1941, pod brojem 1/41, izdaje Čiča, u svojstvu komandanta odreda, prvo naređenje kojim postavlja komandante i političke komesare tri spomenuta bataljona, dok će ko-

mandiri četa u bataljonima ostati »oni koji su se zatekli« do ove reorganizacije na toj dužnosti. Tako se »za komandanta Mokranjskog bataljona postavlja drug Jovo« — zapravo Oskar Danon, za političkog komesara Đuro Špoljarić, za komandanta Romanijskog bataljona Mithad Haćam Aćim i političkog komesara Ivo Kumičić — u stvari španski borac Miljenko Verkić, dok je Nikola Prodanović postavljen za komandanta a Zlatko Trpković za političkog komesara Rogatičkog bataljona. Istim naređenjem Mithad Haćam određen je za komandanta Romanijskog, a Nikola Prodanović za komandanta Rogatičkog fronta kako su se nazivali sektori na kojima su bile trenutno vođene najznačajnije ofanzivne operacije ovog odreda.

Tadašnji raspored i naziv njihovih četa najčešće pokazuju borbenu orijentaciju pojedinih bataljona Romanijskog partizanskog odreda. Tako su navedene čete Mokranjskog bataljona kontrolisale sektore neposredno iznad Sarajeva i komunikacije Sarajevo — Bulozi — Moko na položajima: Crepoljsko — Vučja Luka — Crni Vrh sa osmatračima na Šiljatom brdu i Malom glogu, zatim, na kotama iznad sela Brezovice i Bjelogoraca sa isturenim dijelovima prema Hreši i Cdidjedu, kao i kod sela Sumbulovca i Mokrog ispod romanijskih Crvenih stijena. Ovaj će bataljon kasnije, u novembru, formirati još dvije čete — Sinjevsku i Ljubogoštansku — i držati ih raspoređene na istom borbenom sektoru.

Čete Romanijskog bataljona kontrolisale su početkom oktobra 1941. željezničku prugu Sarajevo—Višegrad na cijeloj dionici od Pala i Stambulčića do Prače i Renovice, kao i samu Romaniju naročito na njezinim veoma istaknutim Crvenim stijenama.

Rogatički bataljon sa svoje četiri čete blokirao je, uz pomoć drugih snaga, raskršnicu puteva Rogaticu i selo Žepu, držao u rukama Semeć iznad Višegrada i učestvovao u napadima na obadvije ove varoši.

U tri naredna mjeseca Romanijski odred će formirati pet novih bataljona — Glasinački, Pračanski, Mednički, Semećki i Sokolovički tako da će ih do kraja 1941. godine imati ukupno osam i postati jedan od najmasovnijih, tačnije najbrojniji partizanski odred 1941. u Bosni i Hercegovini. Od naročitog će značaja biti pojava muslimanske čete, odnosno Medničkog bataljona u čijem su se sastavu borili isključivo muslimani — komunisti i partizani Rogatice, Šatorovića, Okruglog, Osova i drugih okolnih sela.

Štab Romanijskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda sa Slavišom Vajnerom Čičom, komandantom, Pavlom Goraninom Ilijom, političkim komesarom, i Moricom Flikerom Mikom, načelnikom štaba, ostao je sve do završetka druge neprijateljske ofanzive, odnosno do Čičine pogibije, u istom, neizmijenjenom sastavu.

U skladu sa uputstvom dobijenim od višeg rukovodstva izdao je komandant Rade Hamović na Treskavici 6. septembra 1941. godine jedno naređenje Štaba bosansko-hercegovačke brigade sa detaljnom razradom organizacije i funkcionisanja jedinica od bataljona na niže kako bi »partizanske jedinice ove brigade bile u potpunosti osposobljene za izvršenje svih zadataka koji se očekuju i mogle samostalno da žive i rade...« Dva dana nakon toga, 8. septembra 1941, i komandant

sarajevske oblasti Slobodan Princip Seljo traži od Štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu tumačenje u vezi s razgraničenjem prostora širenja između ove (bosansko-hercegovačke) brigade, koja bi trebalo da operiše južno od željezničke pruge Sarajevo—Prača—Višegrad i bosanske brigade čija teritorija dještva ide u osnovi od ove komunikacije na sjever. Razvoj događaja i ustanka, kako se pokazalo, nije stvorio mogućnosti da se do Savjetovanja u Stolicama zamišljene formacije — jake po broju ljudstva i naoružanja, brigade, pretvore u djelo. Na terenu Jahorine i Treskavice, na kome je ustanak općenito sporije napredovao, do pravog realizovanja spomenutog naređenja pogotovu nije moglo u dogledno vrijeme doći. Praksa je ubjedljivo potvrdila da je rješenje dato u Stolicama u tadašnjim prilikama bilo korisnije i za uspješno vođenje borbe kudikamo realnije.

U vrijeme kada se reorganizacija u skladu sa ovim odlukama nalazila na Romaniji u punom toku, na Treskavici i Jahorini se do polovine mjeseca oktobra u tom smislu ne preduzimaju nikakve vidljive mjere. Pošto se u pojedinim aktima Štaba još uvijek spominje i takozvani Romanijski puk, može se zaključiti da je o nastalim bitnim promjenama štab na Treskavici bio znatno kasnije obaviješten od onog na Romaniji, što je, s obzirom na prilike i raspoložive veze, bilo donekle i razumljivo.

Sredinom oktobra 1941. Štab ranije Bosansko-hercegovačke brigade narodnooslobodilačke i partizanske vojske pretvara se i ovdje u Štab Kalinovičkog odreda narodnooslobodilačke partizanske vojske, a kasnije, u novembru 1941. u Štab Kalinovičkog NO partizanskog odreda, što mu je i bio pravi zvanični naziv. O promjeni naziva Štab kalinovičkog NOP odreda uzgred obavještava u jednom pismu od 16. X 1941. komandira Pračanske čete (Tomu Manjkalovića), a šire mjere preduzima tek krajem istog mjeseca, i to uputstvom o obaveznom polaganju zakletve od 28. oktobra 1941, drugim uputstvom istog datuma o političko-vaspitnom radu, o političkim komesarima, o disciplini i moralu (dosad nije objavljeno u Zbornicima V I I), kao i naređenjem od 30. oktobra 1941, o organizaciji jedinica, sve na osnovu cirkulara Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine o »zaključcima kako u pogledu novih zadataka svih odreda, tako i u pogledu njihove organizacije i funkcionisanja« donesenim u Stolicama — cirkulara koji nosi datum izdavanja od 19. oktobra 1941. godine.

Kalinovički NOP odred je imao ukupno četiri bataljona do čijeg je definitivnog formiranja dijelom došlo znatno kasnije nego na Romaniji. Trebevički bataljon pod komandom Alekse Bojovića Brke i političkog komesara Feliksa Goranina Srečka, kasnije Ilije Đorđevića nakon pogibije njegovog prethodnika, sa četiri čete: Paljanskom, Bistričkom, Trebevičkom i Kasindolskom, stacionarnim mahom u mjestima čija su imena nosile, držao je položaj na samom Trebeviću i njegovim obroncima. Kijevski bataljon s komandantom Obrenom Antrićem, odnosno Dušanom Dašićem, i političkim komesarom Živkom Jošilom takođe s četiri čete: Krupačkom, Kijevskom, Trnovskom i Mrežičkom djelovao je na komunikaciji Sarajevo—Kalinovik. Igmanski bataljon s prvom, drugom i trećom četom, u čijem su štabu bili Ivan Veličanin komandant i Gavro Princip politički komesar, imao je kontrolu nad planinom

Igmanom, napadao prugu i cestu Sarajevo—Konjic i učestvovao u akcijama Kijevskog bataljona. Udarni bataljon sa četiri čete iz sastava cijelog odreda bio je pod komandom Obrena Andrića i političkog komesara Slobodana Kezunovića formiran (početkom 1942) posljednji po naređenju Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije i stajao je štabu odreda na raspolaganju za izvršenje određenih zadataka na cijeloj teritoriji odreda.

Štab kalinovičkog NOP odreda sa komandantom Radom Hamovićem, političkim komesarom Borišom Kovačevićem Šćepanom, zamjenikom komandanta Perom Kosorićem, koga će po njegovom odlasku na Romaniju na toj dužnosti zamijeniti načelnik štaba Vojislav Đokić, djelovao je u neizmijenjenom sastavu do kraja postojanja odreda sredinom juna 1942. godine.

Proces formiranja NOP odreda »Zvijezda« išao je u osnovi u skladu s postavkama i zaključcima u Stolicama i ovdje nisu zabilježene neke izuzetne pojave, niti su preduzimane druge mjere, izuzev onih vezanih s planovima o postupnom obrazovanju pojedinih četa, izrastanju iz njih tri jaka bataljona koja su u jesen i zimu 1941/42. godine sačinjavali borbeni sastav ovog odreda.

Crnovrški bataljon NOP odreda »Zvijezda«, čiji je komandant bio Vojo Ljujić a politički komesar Branko Bajić Baja, imao je u svom najvišem usponu ukupno 6 četa, i to: Prvu i Drugu crnovršku, Stublinsku, Prvu a kasnije i Drugu nahorevsku i Semizovačku čet, koja je bila jedna od prvih u ovom bataljonu i u samom odredu. Ove su čete držale svoje položaje u jednom polukrugu povezane s jedinicama romanijskog odreda na Crepoljskom povrh Sarajeva, pa preko Vučje Luke — Visovice i Stubline više Srednjeg — Crnog Vrha i Grabljeve njive iznad Vogošće do Taračin-dola više Semizovca. Štab ovog bataljona se nalazio na Visovici u selu Stublinama, pa ga otud neki zovu i Stublinskim bataljonom.

Vareški je bataljon s komandantom Miloradom Novoselom i političkim komesarom Josom Radićem — poslije Vojislav Ilić Učo i Mirko Jukić, zapravo Boro Pockov Španac — raspolagao s četiri, a kasnije takođe sa šest četa i to: Prvom i Drugom vareškom, Vlahinskom, Brgulskom, Visočkom i Nišićkom četom. Ovaj je bataljon držao planinu Zvijezdu i položaje oko Vareša i kontrolisao željezničku prugu Vareš—Podlugovi.

Nišićki bataljon nastao od istoimene čete, a sa ukupno tri čete na položajima oko sela Krivajevića, pod komandom Srete Erića, komandanta, i političkog komesara Kazimira Frankovića, bio je frontalno okrenut prema Olovu.

Krajem 1941. godine biće iz odreda »Zvijezda« upućena jedna grupa boraca i rukovodilaca u zenički kraj u kome će se osnovati Zenički partizanski bataljon sa komandantom Omerom Maslićem i političkim komesarom Manojlom Popićem. Usljed velike terenske udaljenosti Zenički je bataljon održavao veze i sa odredom »Zvijezda«, kao i sa onim preko Krivaje na Ozrenu, dok je najveći broj svojih akcija vršio samostalno i po sopstvenoj inicijativi.

Na teritoriji NOP odreda »Zvijezda«, van njegovog sastava, učestvovali su u borbama oko Olova i Vareša Muslimanski bataljon, sa komandantom Mujom Hodžićem i političkim komesarom Dervišom Nuhićem, i jedna, Sarajevska, četa ovamo upućena s Romanije. A na široj teritoriji sva tri partizanska odreda nalazili su se cijelo vrijeme znatan broj snaga pod vođstvom četničkih komandanata, odnosno oficira, kao i neke skupine na položajima oko svojih sela koje nisu trajno priznavale ničiju komandu, već su se opredjeljivale prema datoj situaciji ili trenutnom raspoloženju ljudstva, odnosno svojih kolebljivih komandira.

Do kraja 1941. godine i do kraja svog postojanja NOP odred »Zvijezda« promijenio je tri komandanta — Ervina Salcbergera Štanka, Oskara Danona Jovu i Milorada Novosela. Politički komesar odreda je do kraja ostao Hasan Brkić Aco sa istom funkcijom i u Štabu sarajevske oblasti do prestanka njegovog postojanja, danom imenovanja u Stolicama Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu.

***

Brzo omasovljenje sva tri partizanska odreda u formacijskom obliku koji je odlukama u Stolicama bio predviđen i realizovan, omogućilo je na cjelom području ranije sarajevske oblasti postizavanje niza novih i veoma značajnih uspjeha. Zahvaljujući u prvom redu veoma borbenom, mada nedovoljno politički uzdignutom i obrazovanom ljudstvu, ovi će uspjesi — uz pojavu i prisustvo brojnih složenih problema i procesa — dovesti do izvanrednog razmaha oružane borbe i velikog proširenja oslobođene teritorije.

Borbe NOP odreda u okolini Sarajeva 1941.

Mada su partizanski odredi »Romanija«, »Zvijezda« i Kalinovićki NOP odred, poslije odluka u Stolicama, u izvođenju svojih operacijskih zamisli djelovali tako reći sasvim samostalno, odnosno isključivo pod komandom Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine — njihova sve zamašnija aktivnost bila je potpuno usklađena i na određen način usmjerena. Na osnovu razvoja događaja i toka samih borbenih poduhvata i operacija bilo je očigledno da je postojao jedan idejno jasan i jasno definisan plan koji se samoinicijativno, ali po jednoj čvrstoj i neumoljivoj logici ispunjavao — plan o potpunom opkoljavanju Sarajeva i postupnom oslobađanju cijele njegove okoline. Iako o tome nema sačuvanih cjelovitih dokumenata, što je i razumljivo, postoji dovoljno podataka koji upućuju na zaključak da je to bio plan štaba sarajevske oblasti, u potvrdu čega je umjesno ovdje navesti završni dio iz opširnog nepotpisanog izvještaja Semizovačkog bataljona od 19. septembra 1941. — izvještaja, koji potiče od političkog komesara štaba sarajevske oblasti, što se iz samog njegovog sadržaja da zaključiti. Taj dio pisma izvještaja glasi:

»... Kada bismo uspjeli da mobilizujemo sve snage ovog kraja, tada bismo mogli biti sigurni da bismo vrlo brzo riješili osnovni zadatak našeg Oblasnog štaba — Sarajevo«.

A još određenijih indicija ove vrste bilo je kasnije i više, kao što su i pretpostavke i zaključci na protivničkoj strani u istom smislu tačni i nedvosmisleni.

U cilju izvršenja ovako značajnog »osnovnog zadatka«, na teritoriji tri partizanska odreda u ranijoj sarajevskoj oblasti uporno je vođena široka akcija oko okupljanja i mobilizacije ljudstva koja je, mjestimično vrlo efikasna, naročito na Romaniji, općenito davala sve zamašnije rezultate. Brojno stanje četa i bataljona — u pojedinim i do 120, odnosno 700—800 boraca, iz dana u dan je tako reći rapidno raslo, da bi u cjelini kulminiralo krajem novembra 1941. kada je u ovim odredima moglo ukupno da bude blizu sedam i po hiljada ljudi pod oružjem.*

Takođe od samog početka oružanog ustanka, a što dalje utoliko sistematskije, vršene su brojne akcije na saobraćaj. kako drumski tako i željeznički, sa ciljem da se onesposobljavaju, unište i potpuno prekinu saobraćajne veze Sarajeva sa drugim centrima i njegovom najbližom okolinom kako bi se na taj način neprijatelj u niemu našao odsječen i izolovan. Te akcije na pruge i drumove ponavljane su gotovo svakodnevno da bi u posljednja tri mjeseca 1941. dovele do teškog paralizovanja ili definitivnog obustavljanja saobraćaja u najvažnijim pravcima i na svim komunikacijama.

Nakon svake značajnije akcije i povodom istih, sve borbene jedinice ova tri partizanska odreda, s obzirom na prirodni položaj na kome su se one nalazile i djelovale, obavezno su rušile pruge, ceste, telegrafske i telefonske veze ili su to pak činile bez prekida, po određenom planu, ako im je to bio isključiv zadatak. Razumljivo je stoga da ogromno mnoštvo ovih vojničkih i diverzantskih poduhvata, preduzimanih koliko po zadatku, toliko ne manje po sopstvenoj inicijativi, nije mogao na partizanskoj strani biti zabilježen, na se iz oskudnih sačuvanih pisanih materijala ne može stvoriti ni približno tačna predstava o pravom njihovom obimu i o svim posljedicama. Ali je na suprotnoj strani o tome ostalo mnogo tragova i dokumenata, naročito u samim uređima željeznice i u odgovarajućem ministarstvu ustaške NDH.

Među odabranim vojnim izvještajima i relacijama iz neprijateljskih izvora, objavljenim u toku 1951. i 1952. godine u Zbornicima Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, od oko 50 većih i manjih borbi i akcija registrovanih samo u mjesecu oktobru 1941. na teritoriji ova tri partizanska odreda, više od jedne trećine odnosi se na odbranu i osiguranje napadnutih pruga, puteva i mostova. Iz ovakvih izvora saznajemo da je na teritoriji NOP odreda »Zvijezda«, na primjer, 1. oktobra 1941. oštećena željeznička pruga između Breze i Vareša u dužini od 50 metara, da je istog dana napadnuta pruga Sarajevo—Brod kod sela Jošanice, a na teritoriji Kalinovičkog odreda je kod sela Kijeva na glavnom putu Sarajevo—Kalinovik zapaljen drveni most koji je potpuno izgorio; zatim, da je sutradan 2. oktobra 1941. razoružana milicijska straža koja se nalazila na osiguranju mosta šumsko-državne pruge Zavidovići—Olovo—Kusače, a 3. oktobra od dijelova Igmanske čete izvršena je diverzija na glavnoj pruzi Sarajevo—Mostar, između stanica Pazarić i Hadžići, kojom je prilikom napadnut teretni voz, zapaljena i uništena četiri vagona s duvanom i namještajem, oštećena sama pru-

* Autoru članka je u razgovoru vođenom u Čičinoj kasarni na Romaniji početkom decembra 1941. tadašnji sekretar PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu o brojnom stanju ljudstva ova tri odreda kazao upravo ovu brojku.

ga i telefonske linije. Četvrtog oktobra su, dalje, partizani Kijevske čete preduzeli napad na vojnu stražu kod mosta u selu Vojkovićima na glavnom drumu Sarajevo—Kijevo—Kalinovik i na selo Gornji Kotarac, a dijelovi Mokranjskog bataljona Romanijskog NOP odreda 5. oktobra napali Buloge nekoliko kilometara istočno od Sarajeva na putu za Rogaticu i Vlasenicu i, takođe, na istom putu, poslije osam dana uništili most 14 metara dužine u mjestu zvanom Han Dervent na Miljacki.

U mjesecu oktobru takođe je zabilježeno rušenje mostova na putu Sarajevo—Prača, više borbi iznad puta i pruge Sarajevo—Visoko, kod sela Donjeg Malešića, napadi na voz na pruzi Podlugovi—Vareš i na vojničku kolonu na putu Trnovo—Sarajevo itd. što se može smatrati samo dijelom jedne sveopšte, po neprijatelja razarujuće i prijetuće aktivnosti koja je uzimala sve većeg maha.

Aktivnost ove vrste i ovako rastućih razmjera prikivala je u mjestu neprijateljske efektivne, držala ih u stanju pune neizvjesnosti, u položaju pasivne odbrane i primoravala ih na povremene intervencije koje su obično donosile sasvim neznatne i kratkotrajne rezultate ili se, pak, završavale posvemašnjim neuspjehom.

U takve obimnije poduhvate može se, bez sumnje, uvrstiti i onaj preduzet od strane ustaško-domobranskog »zapovjedništva bosanskog divizijskog područja« u »svrhu otvaranja putnog i željezničkog saobraćaja ka Rogatici i Višegradu«, i to ne samo po broju angažovanih snaga, po zamišljenim i brižljivo razrađenim planovima operacija nego još više po očekivanim rezultatima što je, sve skupa, fiksirano u odgovarajućoj zapovijesti od 21. oktobra 1941. koja predstavlja rječit dokument o stanju saobraćaja, kao i o položaju uopšte u kome se neprijatelj na ovom terenu nalazio.

Za izvođenje u ovoj zapovijesti planiranih poduhvata bile su određene tri međusobno povezane operative grupe sa dvije pukovnije, tri kompletne, jednom kombinovanom bojnom i jednom satnijom vojke s više brdskih i haubičkih toпова uz sve ostale dijelove i preduzete mjere koje se predviđaju u akcijama većih razmjera, kao i takve, na primjer, da »sva momčad ima nositi preko lijevog ramena savijeno šatorsko krilo radi uočavanja trupa od strane zrakoplovstva« takođe angažovanog u ovoj akciji. Spomenutom zapoviješću trupama su do detalja precizirana mjesta i čas polaska, pravci kretanja i međusobnog ispomaganja, ciljevi koji se svakog dana pojedinačno treba da dostignu, kada će i na koju kotu pojedini dijelovi izbiti i gdje će zanočiti. Srednjoj koloni (pukovnika Šimića) planira se da od Pala prođe preko Romanije i 27. oktobra zanoči u samoj Rogatici. Ovoj je grupi skrenuta naročita pažnja da se ona »upućuje u akciju zemljišnom zonom relativno najnaseljenijom, koju pobunjenici unotrebljavaju kao mjesto svog prebivanja i odakle se povremeno upućuju u pljačku i otpor prema našim vlastima. Prema tome, u ovoj zoni preduzeti temeljno paljenje svih kuća i odvođenje cjelokupne stoke, tako da grupa iza sebe ostavi samo zgarišta koja pobunjenicima i njihovim jatcima ne može više poslužiti«.

U ovom smislu, rečeno je u zapovijesti, da neće biti tolerisana nikakva navodna milosrđa.

Da je ova grupa tako i shvatila i izvršavala postavljeni joj zadatak, vidi se već nakon dva dana iz izvještaja »zapovjednika oružničke postaje Pale«, izvještaja od 23. X 1941, u kome se između ostalog doslovno kaže:

»Gdje je vojska naišla na otpor odmetnika i gdje nije, kod kuće zatekla domaćina kuće, iste je kuće zapalila, a to je bilo u selu Careve vode, Jasen, Mandžure i Sinanovići (Šajnovići pr. p.) pošto su iz tih kuća odmetnici pucali na vojsku«.

Kakav je, najzad, bio konačni efekat svega tog naprezanja, kome je — pored čišćenja širokog teritorija Romanije i Glasinca i uspostavljanja saobraćaja — u osnovi ležala glavna namjera za deblokiranjem Rogatice i Višegrada, neočekivano brzo, tj. 28. oktobra 1941. saopštava to isto zapovjedništvo bosanskog divizijskog područja kada naređuje svim upotrijebljenim trupama da se isključivo za osiguranje ograničenog dijela puta i pruge rasporede od Pala, odnosno od Sarajeva, preko Sjetline do zaključno željezničke stanice Prače, pri čemu više nema ni jedne riječi pomena o ranije postavljenim zadacima. O sudbini pojedinih dijelova iz sastava ovih trupa biće, na ovom mjestu, govora i kasnije.

U novembru i decembru 1941, međutim, ofanzivnost ustanika postaje još žešća, te je put prema istoku do Mokrog bio pod stalnom vatrom, a pruga do Pala i Stambolčića samo neko vrijeme u saobraćaju, da bi zatim sasvim prestala da funkcioniše. Put prema Trnovu i Kalinoviku bio je potpuno presječen. Pruga od Han-Pijeska prema Olovu i Zavidovićima bila je na više mjesta razorena, a ona od Semizovca do Ivančića i Ozrena služila je najvećim dijelom samim partizanima. I glavne pruge i putevi koji vode od Sarajeva na sjever prema Brodu i na jug ka Konjicu i Mostaru, stalno uznemirivani, nisu se mogli redovno bez većih opasnosti upotrijebiti, naročito na sektoru od Semizovca do Visokog, kao i u cijelom predjelu planine Igmana, tako da se upotrebljivost saobraćajnica od Sarajeva u svim pravcima svodila na sve manju i manju mjeru.

Na taj način je i samo funkcionisanje vojne i državne organizacije ustaške NDH u jednom od najznačajnijih regiona iz temelja bilo rastrojeno. Pored centralnog geografskog položaja, van svake je sumnje u prvom planu stajao i njegov privredni potencijal, jer su se u ovom prostoru nalazili rudnici željeza, mangana, olova i brojna ležišta drugih rijetkih ruda, na daleko poznati šumoviti kompleksi lišćara i četinaru Romanije, Jahorine, Ozrena i Igmana, bogati rejoni stoke i stočarskih proizvoda itd. Zbog toga je taj prostor i od strane fašističkih okupatora od početka bio tretiran kao veoma značajan, naročito za njemačku ratnu privredu, što je u svakoj prilici jasno isticano i što je došlo do izražaja kako u razgraničenju takozvanih okupacionih zona između fašističke Njemačke i Italije i interesnih sfera na okupacionom području, tako i u rasporedu samih stacioniranih njemačkih trupa na teritoriji ustaške NDH, koje su zadržavane »isključivo samo tamo gdje su bili u pitanju interesi njemačkog ratnog i ekonomskog vođstva ili bezbjednost sopstvenih jedinica« (Ernest Wishaupt, str. 101. originala).

Rezultatima ustaničke aktivnosti i usljed stanja na komunikacijama, ti su interesi do kraja bili ugroženi, i sa cijelog ovog područja pod kontrolom partizanskih odreda ustaška NDH i okupatori nisu više mogli izvlačiti nikakvih ekonomskih ili nekih drugih naročitih koristi.

Naprotiv, i samo snabdijevanje Sarajeva, zavisno dijelom od njegove bliže okoline, a u najvećoj mjeri od dovoza putem glavnih saobraćajnica, iz dana u dan je postajalo sve veći problem koji je samim svojim postojanjem i ostrim izrastanjem na drastičan način isticao nemoć okupatora i njegovih ustaških pomagača.

Stvarajući svoju vlast na oslobođenoj teritoriji, ustanici su putem narodnooslobodilačkih odbora, u granicama tadašnjih mogućnosti, usmjeravali korišćenje raspoloživih dobara za podmirivanje sopstvenih potreba i potpomaganje opštih ciljeva oružane borbe. Oni su zabranjivali i kontrolom na putevima sprječavali bilo kakav izvoz hrane i drugih potrebitina sa oslobođene teritorije. Od pojedinih špekulanata koji su to pokušavali činiti oni su oduzimali krupnu i sitnu stoku, ogrevno drvo, sijeno, so, brašno i drugu robu namijenjenu prodaji u okupiranom gradu, o čemu su već pomenuti izvještaji puni podataka uz svojevrzne komentare i konstatacije iz kojih doznajemo i to, na primjer, da su partizani na oduzetu robu davali priznanice kao »prijem za narodnooslobodilačku vojsku Semizovačka četa, Smrt fašizmu — Sloboda narodu«, potvrđen na običnoj ceduljici prilikom jedne rekvizicije izvršene na putu kod Semizovca 20. oktobra 1941. godine.

Najveći dio ovako zaplijenjenih dobara, a naročito iz državnih magacina, ustanici su bez ikakvih formalnosti odmah dijelili narodu. To su učinili i prilikom jednog od prvih upada u Srednje 14. oktobra 1941. kada su iz skladišta šumarije Srednje »podijelili seljacima 20.000 kg. zobi, vlasništvo iste šumarije, te tako pričinili državi štetu od oko 100.000 kuna«.

Sve potpunije uništavanje saobraćaja i raskidanje gotovo svih veza između Sarajeva i pojedinih manjih mjesta u njegovoj bližoj i daljoj okolini nije predstavljalo samo težak udar sa svim nedoglednim negativnim posljedicama po njemačke okupatore i njihove ustaške pomagače nego je istovremeno uspostavljalo najpovoljnije uslove za trajno čišćenje i sve veće širenje ustaničke oslobođene teritorije. Dinamika ovog procesa bila je burna, uz česte obrte, zastoje i padove, ona je donosila neočekivane teškoće i zaplete, ali je ukupno uzevši, vodila ka jednom sve izrazitijem i sve cjelovitijem opštem uspjehu.

Stalno zadržavanje oslobođene teritorije nije stavljano u prvi plan u početnom periodu ustaničke aktivnosti uključujući tu i dio mjeseca oktobra, kada su gotovo svi preduzimani poduhvati i napadi karakteristični po izrazito partizanskom načinu izvođenja, što je, uostalom, sasvim odgovaralo brojnosti i tadašnjem stepenu organizovanosti raspoloživih ustaničkih snaga.

Primijenjena tipično partizanska taktika dobro je uočena i na suprotnoj strani u zapažanjima i stečenim iskustvima iz minulih operacija, pa se u jednoj relaciji zapovjedništva Pete pješačke divizije, koja je u to vrijeme »zatvarala prilaze ka Sarajevu od Prače, preko Pala i od Podromanije preko sela Mokrog«, o tome poučno kaže da:

»Odmetnici rade većinom malim snagama, ali koriste potpuno i savršeno poznavanje zemljišta. Nastoje vikom, larmom i širokim frontovima, kao i pojavom sa više ili i svih strana, uticati moralno na našu momčad nastojeći da kod njih izazovu zabunu i utisak o nemogućnosti da se održi. Ako ne uspiju u tome, povlače se i nastoje da stalnim uznemirivanjem pripreme uslove za uspjeh ove metode drugi put. Nastoje da iznure posade stalnim uznemirivanjem preko cijele noći, sitnim snagama.

Vrše sistematske napade na promet, da bi došli do streljiva i hrane«.

Jačanjem ustaničkih snaga i uz pomenute sistematske napade na saobraćaj, stalna kontrola nad oslobođenom teritorijom ili većim njenim dijelovima, postaje mogućna a i neophodna u interesu širenja baze i učvršćenja tekovina samog ustanka. U vrijeme sprovođenja organizacionih mjera na osnovu odluka u Stolicama, učvršćivanja i jačanja partizanskih odreda, aktivnost njihovih jedinica ne ograničava se više na pojedinačne prepade i diverzije, na trenutno zauzimanje uporišta i manjih varošica, već se ona, uza sve to, usmjerava na ispunjavanje jednog šireg plana o čišćenju i trajnom zadržavanju cjelokupne teritorije koja se nalazila u okviru prirodnih granica ovih triju odreda.

Period od tri mjeseca, koji ide približno do kraja 1941. godine, odlikuje se sveopštim razgaranjem borbi i predstavlja razdoblje najintenzivnije aktivnosti i inicijative oslobodilačkih snaga na ovom prostoru.

U toku mjeseca oktobra i kasnije u svemu se nazire ili uspostavlja blokada Višegrada, Rogatice, Kalinovika i samog Sarajeva, organizuju takozvani frontovi, kao što su na primjer Višegradski, Rogatički, Paljanski, a potom Olovski i Vareški front, i, uz jednovremeno razbijanje brojnih neprijateljskih pokušaja i ispada, izvođe sve složeniji ofanzivni zahvati. Sve što se od neprijateljskih uporišta nalazilo na teritoriji omeđenoj rijekama ili komunikacijama koje povezuju spomenute varoši, bilo je do pune likvidacije izloženo upornim napadima ustanika. Pritom je ispoljen značajan stepen koordinacije i međusobnog ispomaganja triju odreda (i njihovih jedinica) kako u formulisanju opštih zamisli, tako i u izvođenju većih konkretnih poduhvata.

Neprijatelj je, sa svojim privrženicima, bio sve snažnije potiskivan ka periferiji ove teritorije, sabijen u opkoljene gradove i varošice i zatim ugrožavan i tučen u njima samima.

Situacija koja nastaje u ovom periodu stoga ne upućuje na izolovano posmatranje rada i djelovanja svakog od ova tri odreda zasebno, već na cjelovito tretiranje osnovnih borbenih dještava i najznačajnijih opštih pojava na ukupnoj teritoriji ranije sarajevske oblasti, odnosno šire oblasti grada Sarajeva.

Pored mnoštva manjih sudara i akcija što postaje, takoreći, svakodnevna pojava, od druge polovine mjeseca oktobra karakteristični su gotovo jednovremeni snažni napadi ustanika na sve tri strane, tako da su oni, smišljeno izvođeni, i na neprijatelja djelovali kao krajnje planski koordinirani.

Dok partizani odreda »Zvijezda« upornim napadima i likvidacijom niza žandarmerijskih stanica i manjih uporišta vrše jak pritisak na potezu Sarajevo—Rajlovac—Semizovac—Vareš—Olovo, sistematski čisteći sav teren u njegovoj pozadini, na teritoriji kalinovičkog NOP odreda vode se stalne borbe na cijelom pojasu s obje strane puta od Sarajeva do Trnova i od Trnova do Kalinovika. Ovdje su, u drugoj polovini oktobra, zabilježeni česti i žestoki okršaji naročito oko Kasindola čiju su ustašku posadu ustanici napadali iz noći u noć. Jedna veća kolona od »oko 70 domobrana, 6 oružnika, 2 vojnička dočasnika, 40 naoružanih civila, 150 civila bez oružja da bi primili oružje od bosanskog divizijskog područja u Sarajevu, 40 regruta za vojsku sa dva časnika...«, bila je na putu od Trnova 23. oktobra 1941. prije podne napadnuta prvo kod sela Ilovice, zatim na mjestu Grab, da bi je najzad pošto je prošla kroz selo Klanac, »malo naprijed prema Kasindolu dočekale sa svih strana jake zasjede« i nakon borbe koja se tu razvila i trajala do 13,30 sati, od cijele te kolone, kako je istog dana izvijestila oružnička postoja Alipašin Most, stiglo u Kasindo samo pet oružnika, dok se za sudbinu svih ostalih, njihovo naoružanje, komoru, opremu itd., navadno ništa nije znalo.

Na položaje oko sela Klanca, koje su držali dijelovi Trebevičkog bataljona i Kijevske čete Kalinovičkog NOP odreda, uskoro su, 31. oktobra, napadali Nijemci. »Njemački odjel je... nakon borbe zapalio kuće tog sela i još tri sela (Klek, Tilavu i Toplik)«, što je registrovano na više mjesta i što je, kao njihov stalan metod borbe, objektivno samo sobom o pravom stanju na ovom njihovom okupiranom području rječitio govorilo. Oni, naime, nisu imali snaga da drugim putem izmijene tok događaja ili pak na njega odlučnije utiču. Jer, partizani su, nakon dužih priprema, istovremeno preduzeli opšti napad na jedno od ključnih mjesta na glavnom drumu od Sarajeva za Kalinovik i na teritoriji svoga odreda, varošicu pod Treskavicom — Trnovo i, nakon dvodnevni borbi, 2. novembra 1941. ga oslobodili. O tome su istog dana (3. XI 1941.) obavještavali komandanta Pračanskog bataljona komandir Paljanske čete, odnosno komandant Trebevičkog bataljona Aleksandar Bojović Brko, i komandant Kalinovičkog NOP odreda Rade Hamović.

Partizani su u ovim borbama pretrpjeli gubitak od pet mrtvih, među kojim i komandira Kijevske čete (Danila Velje) iz samog Trnova, dok je plijen, prema izvještaju komandanta odreda, bio dosta bogat. Saglasno njegovom izvještaju i u brzojavnom saopštenju Četvrte oružničke pukovnije od 4. novembra 1941. o zauzimanju Trnova govori se da je vojska koja je u kasarni bila opkoljena, noću uspjela da umakne gonjenju i preko Treskavice i Umljana probije se do Konjica i odatle vozom dođe u Sarajevo.

Od časa svog oslobođenja Trnovo postaje centar žive i svestrane aktivnosti na cijeloj oslobođenoj teritoriji i sjedište Štaba Kalinovičkog NO partizanskog odreda, čija će organizacija i vojnička snaga poslije ovog uspjeha naročito brzo jačati.

Na teritoriji pod kontrolom, odnosno pod udarom dještva jedinica najbrojnijeg NOP odreda »Romanija« istovremeno se odigravaju nesumnjivo najintenzivnije borbe, pri čemu su snage ovog odreda, pre-

duzimajući stalno nove poduhvate i napade, držale punu inicijativu u svojim rukama. Neprijatelj je bio izuzetno osjetljiv na sve takve akcije vršene u neposrednoj blizini Sarajeva, kakva je bila, na primjer, i ona od sredine oktobra 1941. prilikom drugog napada na jedan od dominantnih visova Veliki Glog (kota 1405), na kome je Bjelogoračka četa uspjela likvidirati njegovu posadu i zapaliti joj barake, pa je zato i on ovdje hitno uzvraćao protumjerama, ne birajući sredstva odmazde ni tu kao ni na drugim mjestima.

Ali, glavna pažnja Romanijskog NOP odreda bila je u to vrijeme usmjerena ka Rogatici, varošici od kojih 4—5.000 stanovnika, sreškom, odnosno kotarskom sjedištu i raskrsnici puteva za Višegrad, Ustipraču i Goražde — jedinom većem uporištu od Romanije do Drine čija je likvidacija u sadašnjem trenutku činila sastavni dio i jedan od nužnih preduslova u ostvarenju širih planova glavnog štaba i štaba Romanijskog odreda.

Poslije prvog, kratkotrajnog oslobođenja Rogatice 6. septembra 1941 — u napadu koji je, usljed učešća u njemu brojnih neorganizovanih elemenata, donio isto toliko štete i gubitaka koliko i koristi — neprijatelj je preduzeo niz mjera za njenu uspješniju spoljnu i unutrašnju odbranu, učvršćujući mnoge isturene tačke oko i u samoj varoši i držeći u njoj posadu od preko hiljadu ljudi sa skupinom ustaša pod komandom natporučnika Marka Vrkljana.

Rogatica je otad najvećim dijelom bila opkoljena, a sredinom oktobra i sa svih strana odsječena, te su vlasti NDH morale ulagati krajnje napore za održavanje veza i snabdijevanje vojske služeći se jedno vrijeme isključivo avionima koji su takođe postali pogodna meta (za gađanje) partizanima.

Takav način ratovanja nije odgovarao ustanicima, jer je blokada utvrđene Rogatice dugo angažovala velik dio snaga Romanijskog NOP odreda, iscrpljujući ljudstvo u svakodnevnim borbama po ružnom vremenu i trošeći sve zalihe municije, koje je bilo, i pored priticanja iz Užičke partizanske fabrike, na protivničkoj strani u nesravnjivo obimnijim količinama.

Zbog toga su, po naređenju Glavnog štaba NOPO BiH, napadi bili intenzivirani i do sredine oktobra 1941. svi spoljni položaji odbrane likvidirani — a opkoljeni garnizon je pozvat na predaju uz apel pozitivno raspoloženom stanovništvu da sprječi dalje uništavanje grada i uzme aktivnog učešća u njegovom oslobođenju. To, međutim, nije donijelo rezultata zbog jačine ustaškog dijela posade i njegovog očekivanja od spasonosnog uspjeha u tekućim intervencijama, naročito u ranije opisanoj velikoj akciji od 21. oktobra, kojoj je bio osnovni cilj pored ostalog, u izbavljenju Rogatičkog opkoljenog garnizona.

Samom garnizonu je, takođe, pogodio i sistem odbrane iz utvrđenih položaja i čvrstih kuća, što mu je omogućilo da odbije nekoliko u više dana ponovljenih velikih napada. Međutim, opštem jurišu od 23. oktobra poslije ponoći, pod neposrednom komandom člana Glavnog štaba Slobodana Principa Selje i komandanta odreda Slaviše Vajnera Čiče, kada su partizani upotrijebili i benzinske flaše koje su djelovale kao bacači plamena — nije se mogao više niko da odupre. Rogatica je, uz osjetne gubitke obje strane, uz bogat plijen i izraz olakšanja

najvećeg dijela njenog stanovništva dotle izloženog ustaškom pritisku i zlostavljanju, toga dana konačno bila oslobođena.

Time je u ovom dijelu istočne Bosne stvorena nova, za jačanje ustanka i širenje oslobođene teritorije, veoma povoljna, a za neprijatelje i njihove saradnike gotovo kritična, situacija. Sada se oslobodilački front pomjerio do same Drine i neposredno primakao Višegradu, Ustipraču i Goraždu, odakle su, panikom zahvaćene posade i ustaške vlasti slale alarmantne poruke za hitnu pomoć.

Iz Rogatice je veliki dio omladine stupio u jedinice Romanij-skog NOP odreda, a iz njenih je redova, kao i od boraca iz okolnih muslimanskih sela, kako je istaknuto u uvodnom dijelu, formiran prvi isključivo muslimanski partizanski bataljon, čije će stvaranje, postojanje i djelovanje biti od velikog političkog i moralnog značaja za razvoj ustanka u ovim krajevima.

Ranije citirani Ernest Wishaupt, zvanični historičar, odnosno viši vojni arhivski savjetnik kod Njemačkog vrhovnog zapovjednika oružanih snaga za Jugoistok, u svom spisu »Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru«, koji je nastao na osnovu autentičnih dokumenata i sopstvenih zapisa, zabilježio je povodom pada Rogatice na 91. stranici originala sljedeće:

»U međuvremenu bile su u jugoistočnoj Bosni hrvatske posade Višegrada i Rogatice opkoljene od ustanika. I ovdje su dobile opsjedajuće trupe priliv iz Srbije. 21. oktobra pala je Rogatica u ruke ustanika. Njemački general u Zagrebu izvijestio je po tome još istog dana zapovjednika oružane sile Jugoistok: »Borbena snaga hrvatskih trupa tako nestaje, da više ne dostiže da se održi pred ustanicima. Sedamstoosamnaesta pješačka divizija je preslaba da bi pomogla. U slučaju da Hrvati zatraže talijansku pomoć za opkoljeni garnizon u Višegradu, pošto se s njemačke strane ne može pomoći, skoro nemamo moralnog prava da ih u tome sprečavamo i pored velikog gubitka u prestižu za njemačku oružanu silu. Njemački general u Zagrebu moli za to hitno, da se izvoli izdejsstvovati odašiljanje jedne slobodne divizije sa Istoka u hrvatski prostor.« (Podvukao autor)

I, na narednoj strani, dalje:

»Poslije pada Rogatice prodrlo je šest hrvatskih bataljona koncem oktobra od Sarajeva južno do Romanije planine prema istoku, da bi ponovo zauzeli Rogaticu i da bi oslobodili u Višegradu opkoljeni garnizon. Ovo nastupanje došlo je stvarno do Prače, ali je onda moralo biti prekinuto zbog snijega, ali i zbog odricanja poslušnosti hrvatskih trupa...«

Nakon oslobođenja Rogatice ustaničke snage koje su se tu zatekle orijentisane su ka Višegradu, Palama i Olovu. Dio ovih snaga učestvovao je u likvidaciji jednog od preostalih neprijateljskih uporišta na teritoriji Romanije—Knežine, što je postignuto 28. oktobra 1941. bez ikakvih napora, usljed dejstva samog odjeka pada Rogatice.

Već 1. novembra 1941. glavni zapovjednik Trećeg vojnog zbora preuranjeno izvještava svoj Glavni stožer i Ministarstvo hrvatskog domobranstva u Zagrebu da je Olovo napalo oko 1.000—1.500 ustanika »sa

očitim ciljem zauzimanja, a naročito dobivanja u svoje ruke njemačkog krila koji se tamo prinudno spustio...» a da je »situacija kod Višegrada i dalje krajnje kritična, jer se neprestano vode borbe i jer su jedinice krajnje iscrpljene, a opskrba hranom i streljivom u zastoju je zbog hrđavog vremena po kome krilaši, kao jedina sredstva pomoću kojih se ovo prenosi, ne mogu letjeti.« I, zatim:

»Zapovjednik Višegrada izvještava da su Talijani spremni za dolazak u Višegrad, ali od svojih vojnih vlasti još nemaju zapovjest za pokret. Stoga je nužno da se žurno urgira i isходи izdavanje ove zapovjedi i da se posada smijeni svježim jedinicama, kako ne bi došlo do njenog rasula i potpunog popuštanja, jer se već u znatnoj mjeri osjeća klonulost.«

U jednom naređenju Štaba romanijskog NOP odreda od 8. novembra 1941. ističe se da su prilikom čišćenja terena u pravcu Olova odigrale teške dvodnevne borbe na Podrolama, Ivančićima i Crnoj Rijeci, odakle je neprijatelj u jačini od preko 500 pušaka pobjegao u Olovo. Te borbe su zapravo vodile snage NOP odreda »Zvijezda«, koje su nadirale prema Olovu sa jugozapada. U pojedinačnim izvještajima protivničkih oružničkih postaja potvrđuje se da je napad na Crnu Rijeku—Kamenicu počeo 5. novembra, a da su 8. novembra odbijeni manji napadi s jugoistočnog pravca na sela Musići, Bakići i Kruševo, napadi u kojima su pretežno učestvovalе jedinice NOP odreda »Romanija«.

Komandant i politički komesar ovog odreda se u tom času neposredno bave organizovanjem akcije za čišćenje uporišta (Datelja—Komrana—Lunja i Bara) ispod pruge u dionici Prača—Renovica sa sjevera na jug u pravcu Goražda. Komandant Čiča je, povodom toga, naredio da se po svršenom poslu mora produžiti čišćenje do samog Goražda i opsjednuti Goražde, i, na taj način, izbiti na Drinu sve do Ustikoline, »čime prugu Sarajevo—Višegrad«, ističe Čiča, »imamo potpuno u svojim rukama«.

Na drugoj strani, pored izvještaja zapovjednika 4. oružničke pukovnije iz Sarajeva o učestalim napadima dijelova NOP odreda »Zvijezda« od 4. do 6. novembra 1941. na prugu i mostove na sektoru Semizovac—Donja Vogošća—Malešići i o potrebi da se ovdje interveniše jačim snagama, stajao je telegram Oružničkog krila iz Sarajeva Vrhovnom zapovjedništvu u Zagrebu da su jedinice istog odreda 13. novembra izvršile jak napad na Vareš, da su se borbe vodile u toku cijele noći i da je električna struja u gradu prekinuta.

Kada se ima u vidu ovakav razvoj događaja, mada su ovdje dijelom tretirani samo oni najznačajniji, onda sve brojnija sopstvena upozorenja o opštoj klonulosti i o mogućem općem rasulu u protivničkim redovima, naročito u formacijama domobranstva, mogla su da se smatraju prirodnim, realnim i sasvim opravdanim.

Kao dokaz u ovom smislu može se navesti slučaj koji se 4. i 5. novembra 1941. odigrao s kombinovanom bojnou domobranske 7. pješачке pukovnije. Nakon poznate akcije od 21. oktobra, ova je bojna pod komandom potpukovnika Frica ostala isturena i odsječena i pošto su njeno snabdijevanje pa i sam opstanak u složenoj i za nju opasnoj situaciji bili dovedeni u pitanje, dobila je odobrenje da se, preko obliž-

nje željezničke stanice Podgraba, povuče. Ovamo su joj bili radi prihvatanja u susret upućeni dijelovi 15 pješačke pukovnije. Međutim, spomenuta kombinovana bojna je sa svojim komandantom, vjerovatno pogrešno informisana, umjesto ovim pravcem krenula prema Jahorini. Ona je u toku dana 3. novembra bez smetnji stigla u selo Kamenicu i tu zanoćila, a sutradan je produžila pokret ka oružničkoj pestoji na Vrelu Bistrice. O daljoj njenoj sudbini saznaćemo iz opće bojne relacije Zapovjedništva 5. pješačke divizije, za mjesec novembar 1941., u kojoj o tom događaju stoji:

»... Kad je prethodnica bojne stigla u visinu linije Paljevina (1599)—Grahov Dol, napadnuta je od odmetnika oko 14,45 sati. Oko 16 sati nastalo je u redovima bojne, bez stvarnog razloga, komešanje koje se je pretvorilo u naglo povlačenje ka Palama i Jasiku, u neredu, što su odmetnici iskoristili. Bojna je pretrpjela osjetne gubitke u ljudstvu (poginuli: jedan časnik, jedan dočasnik i 16 momaka; ranjeno 12 domobrana; nestalo 37 domobrana, 2 strojopuške, 36 pušaka, oko 10.000 pušanih naboja, 17 tovarnih konja sa priborom i 2 jahaća konja sa priborom). U toku noći bojna se je prikupila u Palama i Sarajevu, a 5. studenog (novembra) cijela bojna je prikupljena u Sarajevu, gdje je rasformirana.«

Za ovaj uspjeh ustanika zasluga u prvom redu pripada Viteškoj četi i njenom vještom komandiru čuvenom diverzantu Milanu Simoviću.

Ovakva situacija, koja se uz to iz dana u dan sve više za njih pogoršavala, primoravala je Nijemce da budu u stalnoj pripravnosti, u akciji i u pokretu i da intervenišu sad na ovu sad na onu stranu. Oni, najčešće, nisu stizali u pravi čas ni na pravo mjesto. Sa cijelim svojim bataljonom vojske i jednom domobranskom bojnom uz pratnju njemačkih bornih kola preduzeli su i 5. novembra 1941. akciju u cilju čišćenja terena oko vodovoda Bistrice. Prema izvještaju Zapovjedništva 3. vojnog zbora od 6. novembra 1941, »pri ovoj akciji nije se našlo na odmetnike«.

Jedna četa Nijemaca sa dva pancera i s dijelovima domobranske Pete pješačke divizije učestvovala je 8. novembra 1941. kod Han-Buloga, istočno od Sarajeva, u akciji za raščišćavanje puta i uspostavljanje prometa sa trupama raspoređenim oko Pala, u Mokrom i na Crvenim stijenama. Ova se akcija produžila 10. novembra sjeverno od Ljubogošte, »ali, zbog jakog otpora odmetnika« — kako se navodi u već citiranoj općoj bojnoj relaciji ove divizije — »koji su na dobrim i nadvišavajućim položajima, promet se nije mogao uspostaviti, niti zemljište raščistiti«.

U isto vrijeme, a poslije prepada četa NOP odreda »Zvijezda« na Reljevo i Rajlovac i niza drugih uspješnih poduhvata pripadnika ovog odreda na ovom za okupatora i njihove pomagače najosjetljivijem prostoru, preduzeli su Nijemci sa ustašama i domobranima jednu obimniju akciju nastupajući s nekoliko kolona i iz više pravaca i obuhvatajući, uz upotrebu tenkova i artiljerije i uz pomoć avijacije, sav teren na lijevoj obali rijeke Bosne u trouglu od njenog izvora i Blažuja do Visokog i Kiseljaka. Komandujući general je o ovim borbama 11. no-

vembra 1941. saopštio da je »akcija njemačke i naše vojske i ustaške bojne na prostoriji Semizovac—Visoko—Rakovica—Reljevo naišla na žestok otpor. Ima žrtava. Detaljnije u sutrašnjem izvješću.« Sjutradan, 12. novembra, oni su, međutim, popalili svu Crnotinu i brojna druga sela, opljačkali imovinu naroda, a samo u Donjim Malešićima pobili oko 70 žena, djece i staraca. Ustanici, njih svega nešto oko stotine, morali su se sa ovog, izloženog, rijekama i komunikacijama omeđenog i isprepletenog, prostora prebaciti na drugu stranu preko rijeke Bosne i njoj uporedne željezničke pruge.

Poslije ove, slijedila je nova i zamašnija zajednička akcija u pravcu Romanije, pošto su one prethodne, preduzete 8. i 10. novembra na ovu stranu završile bez ikakvog rezultata, a garnizon u Mokrom i posada na Crvenim stijenama ostali i dalje odsječeni i u kritičnom položaju. U rukama ustanika, upravo Mokranjske i Bjelogoračke čete — čiji su borci u saradnji sa onim iz susjednih četa držali pod stalnom kontrolom stari i novi put od Sarajeva prema Romaniji, a pod blokadom pomenute posade — našlo se svo sledovanje za više dana i bogat ratni materijal namijenjen ovim posadama, 5 teretnih kamiona, kao i oprema nekoliko desetina domobrana koji su vraćeni natrag u Sarajevo bez oružja i uniforme. Štaviše, usljed raskinutih telefonskih i drugih veza i vjerovatne pretpostavke da se i samo Mokro već nalazi u ustaničkim rukama — njegov garnizon je doživio 17. novembra 1941. osjetne gubitke od svojih aviona, njihovog bombardovanja i mitraljiranja.

U ovoj, »opsežnijoj akciji organizovanoj od Trećeg domobranskog zbora«, pored dva bataljona domobranske 13. pješačke pukovnije, jedne ustaške bojne i jedne baterije haubičkih topova, učestvovao je kompletan njemački bataljon s tenkovima i bornim kolima. Ove su snage ustremile svu svoju vatrenu moć na ograničen prostor sjeverno od puta Sarajevo—Sumbulovac na kome se nalazilo raspoređeno samo nekoliko jačih ustaničkih četa. Napad je počeo ranog jutra 18. XI 1941. od strane avijacije koja je u niskom letu prvo izviđala, a potom sistematski zasipala sav teren bombama, a sela tukla mitraljeskim rafalima. Zatim je slijedila artiljerijska paljba djejujući istovremeno s dvije strane — od Pala i od Sarajeva. Pod ovakvom zaštitom krenula je glavna kolona iz Sarajeva preko Buloga prema Han-Derventi i Sumbulovcu. Ona je već s bregova iznad Kozje čuprije bila napadnuta i na svakom daljem koraku nailazila na otpor i uspijevala da se probije naprijed tek pošto bi na čelo izbili Nijemci sa svojim tenkovima. Kod Han-Buloga je ova kolona odvojila ulijevo jednu manju s nešto motorizacije i uputila je sporednim drumom kroz sela Odidjed—Radijevići—Rogoušići—Brezovice. A treća, pješačka ustaška kolona nastupala je preko Vasina Hana i Hreše starom cestom ka Brezovicama i Sumbulovcu, gdje je trebalo da se sretne s glavnim kolonom.

Tako su ustanici bili prisiljeni da prihvate borbu na više strana i da se pružajući žestok otpor neuporedivo nadmoćnijem neprijatelju i povremeno ga napadajući, postupno izvlače iz obruča na pogodnije položaje. Spomenuta i druga sela u ovom prostoru ostala su bez odbrane i stvarne zaštite, na zatečenom golorukom narodu, što je neprijatelj na ubičajen i brutalan način u punoj mjeri iskoristio.

Očevidac na mjestu događaja, jedan od zamijenjenih za zarobljene domobranske oficire, u razmjeni izvršenoj tom prilikom sa partizanskim štabom na Romaniji, o onom što je vidio, kasnije je, između ostalog i ovo napisao:

»Kod Buloga ponovo kolonu zasušu partizanski meci, samo tada jače, gušće... Nijemci su s mašinkama u rukama trčali uz brdo, a domobrani poskakali ispod ceste. Paljba se brzo utišala. Još su se čuli pojedinačni pucnji, kad se razliježe očajna kuknjava žena u selu... Nijemci su trčali i razbacivali slamu oko kuća i u kuće i redom ih potpaljivali. Iz kuća je lizao plamen i za čas su buktali crni drveni krovovi. Žene i djeca su izbezumljeno trčali okolo jaučući, a Nijemci su ih udarali nogama, puškama i smijali se. Psi su jurili zavijajući, a kokoši se ustumarale. Nijemci su ih hvatali i bacali u kamione. Na cestu su dovodili muškarce seljake, jednog po jednog, i vezali ih žicom... Bilo je očigledno da su to seljaci iz obližnjih kuća, nisu uhvatili nijednog partizana. Jauk i vriska miješali su se sa lomljavom zapaljenih greda što su se rušile. Nestaješe su kuće, ali se žene nisu odmicale.«

Prema podacima koji potiču od tadašnjeg komandira Bjelogoračke čete (Tome Đukića) Nijemci i ustaše upali su u selo Nemanjicu ispod Malog Gloga i stanovništvo koje su tu zatekli strpali u jednu zgradu i s njom zapalili. Potom su potpalili i ostale zgrade u ovom selu. U Brezovicama su naišli na zbjeg od 48 duša u jednoj kući i, ne dajući nikom živom da umakne, sve ih skupa sa kućom spalili. U Brezovicama je uništena i osnovna škola, jedna od malobrojnih škola u ovim krajevima. Tog predvečerja, od Hreše do Sumbulovca, na kilometre se pružala slika pustoši i stinjalih zgarišta na kojima je ostalo preko stotinu leševa pobijenog ili živo spaljenog seoskog stanovništva.

Za akciju izvedenu na ovakav način neprijateljski izvještaj konačno konstatuje da je potpuno uspjela.

Koliki je bio pravi vojnički uspjeh, vidjelo se već iz same činjenice da je nakon dva dana, usljed opšte nesigurnosti, nastupilo potpuno neprijateljevo povlačenje sa najmarkantnijih i strateški najznačajnijih tačaka na ovom sektoru, tj. sa Crvenih i Orlovihi stijena (Latica—Orlova stijena—Sedlo na Romaniji—Crvena stijena—Kračica) koje su uvijek predstavljale ključ svih položaja i glavna vrata Romanije i istočne Bosne. Ništa ne mijenja na suštini stvari motivacija da je »povlačenje na bliže položaje oko sela Mokro u nižoj zoni, izvršeno po zapovijedi, jer se zadatak na istim potpuno izvršuje jednako kao i na ranijim položajima, dok je za ljudstvo po zimi mnogo izdržljivije u nižoj zoni nego na ranijim visokim planinskim položajima.«

Ovakva motivacija data u istom izvještaju — općoj bojnoj relaciji zapovjedništva 5. pješačke divizije za mjesec novembar 1941 — naprotiv, ističe njegovu kontradiktornost naročito kada, govoreći o navodnom potpunom uspjehu, zanemaruje nepobitan fakt da se radilo zapravo o jednom trenutnom ishodu izvojevanom drastičnim metodima i neviteškim sredstvima u isforsiranoj kampanji preduzetoj iz krajnje nužde.

S posjedanjem Crvenih i Orlovih stijena na Romaniji, međutim, pritisak ustanika na sektoru Pala, gdje je istovremeno došlo, pod objedinjenom komandom, do osjetne koncentracije ustaničkih snaga, bio je naglo pojačan. Radilo se o odlučnom proširenju ofanzivnih operacija ustanika na jedan od najistaknutijih položaja u spoljnoj odbrani Sarajeva — od grada svega desetinu kilometara zračne linije udaljenu željezničku stanicu i mjesto Pale — kome je trenutno pridavan, obostrano objektivno odmjeren, izuzetan značaj.

U napadima na Pale učestvovala su s jedne strane cijela četiri ustanička bataljona. Na drugoj je strani takođe došlo do velikog pojačanja odbrane, te su u njoj stalno sudjelovale trupe kompletne 13. domobranske pješačke pukovnije sa odjelima oružnika i pridodatom baterijom haubičkih topova, a povremeno i ustaše (jedna utaška polubojna) i jedan oklopni voz pod komandom Nijemaca.

Početak jačih napada na Pale zabilježen je upravo 21. novembra 1941, da bi se isti nastavili sutradan i više puta ponovili do kraja tog mjeseca. U međuvremenu su Nijemci i ustaše uspjeli likvidirati jedan broj domobranskih oficira partizanskih simpatizera i njihovih saradnika civila, koji su zajedno radili na predaji bez borbe ovog jakog garnizona.

Prvih dana decembra 1941. pao je veliki snijeg, na Romaniji mjestimično visok i do jednog metra. To je mnogo otežalo borbena dještva i sam život na položajima. Računajući od ranije s faktorom zime, sada su na neprijateljskoj strani očekivali da će dubok snijeg i oštra studen konačno paralizovati svaku aktivnost partizana.

Do određenih zastoja, kao i na drugim mjestima, povremeno je i ovdje dolazilo, ali je to bivalo iz sasvim drugih, složenijih razloga. Izvještaji u prvoj polovini decembra, međutim, obostrano ističu veliko intenziviranje borbi, pa se na primjer u saopštenju Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu od 18. decembra 1941. kaže:

»Naši partizanski bataljoni: Romanijски, Mokranski u sastavu Romanijskog odreda i naš Pračanski i Trebevički bataljon u sastavu Kalinovičkog odreda u toku posljednjih dana vodili su ogorčene borbe oko Pala. Veći dio Pala naše čete su bile zauzele, ali usljed pojačanja iz Sarajeva morale su se povući na položaje koji se nalaze na 15 minuta od Pala. Tom prilikom je zaplijenjeno nešto municije i velika količina životnih namirnica. Neprijatelj je pretrpio teške gubitke od preko 150 mrtvih i isto toliko ranjenih. Jednovremeno je izvršen napad na Bistricu, gdje je bila utvrđena jedna neprijateljska satnija. Napad je potpuno uspio... Cijela satnija je uništena.«

Na suprotnoj se strani, istina, dokazivalo da su sopstveni gubici bili minimalni, dok je ustanika »u napadima na Pale koji su vršeni u ovom mjesecu bilo oko 800 mrtvih i ranjenih...« što, očigledno, nije ni iz daleka odgovaralo stvarnosti, ali sami ovi podaci trebalo je, u svakom slučaju, da ilustruju opseg borbi i žestinu okršaja.

Sredinom decembra 1941, i pored sve težih i komplikovanijih uslova, pojačani su napadi i na sjevernom pojasu oslobođene teritorije, naročito na gradove Olovo i Vareš. Poslije borbi koje su trajale više

od mjesec dana i likvidacije cijelog niza manjih, veoma žilavih uporišta i nakon opšteg koncentričnog napada uz efikasnu upotrebu topova, Olovo je oslobođeno 17. decembra 1941.

Zapovjedništvo Krivajskog zdruga u relaciji za mjesec decembar 1941. u kojoj se iscrpno opisuju borbe oko Olova i u krivajskoj kotlini, saopštilo je da je ovaj zdrug pretrpio gubitak od preko 160 poginulih, ranjenih i nestalih svojih pripadnika. Njegovi brojno slabi i već demoralisani dijelovi, odstupajući niz Krivaju sve do Zavidovića, sad pod pritiskom ustaničkih snaga sa Ozrena, nisu više nigdje uspijevali pružiti bilo kakvog otpora, te je tako poslije pada Olova i cijela dolina Krivaje bila oslobođena i od neprijateljskih uporišta definitivno očišćena.

Nakon oslobođenja Olova jedan dio partizanskih snaga koji je ovdje učestvovao u borbama hitno je prebačen kao pojačanje na vareški sektor, na kome su okršaji postajali sve češći, obimniji i sve oštriji.

Prvi napadi na Vareš počeli su, kako je već spomenuto, u drugoj polovini novembra od strane jedinica NOP odreda »Zvijezda«, i to kako na sam grad, tako i na njegovu širu okolinu i saobraćajnice koje vežu Vareš s Podlugovima na glavnoj pruzi Sarajevo—Brod. Napadi su se pojačali u prvoj polovini decembra 1941. naročito nakon dolaska Muslimanskog bataljona i Sarajevske čete na vareški front. Operativni štab opsade Vareša uputio je proglas stanovništvu uz poziv komandi mjesta na predaju. Naprijed citirano saopštenje Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu konstatuje 18. decembra 1941. godine da se već nekoliko dana vode žestoke borbe oko Vareša i da su »naše čete zauzele Pržiće, Koloniju, Tisovce, Diknice« — sve poznata nalazišta i majdane željezne rude — razrušile željezničku prugu kod Pajtova Hana na dužini od 1000 metara i jedan most na drumu. S obzirom na općenit i za okupatora već ranije istaknut izuzetan privredni značaj Vareša, u njega su uskoro bila upućena velika neprijateljska pojačanja, pa su se nakon toga, kao i usljed neuobičajeno oštre zime, borbe donekle stišale, ali je Vareš i dalje ostao opkoljen i pod veoma jakom kontrolom ustanika.

Na prostranom i cjelovitom oslobođenom teritoriju tri partizanska odreda krajem decembra 1941. više nije bilo nijednog nelikvidiranog neprijateljskog uporišta, izuzev isturenih položaja za neposrednu odbranu samog Sarajeva.

Time je bio u najvećoj mjeri ispunjen jedan široko zamišljen i tokom nekoliko mjeseci uporno ostvarivan plan — plan u čijoj je osnovi ležala ideja vodilja o oslobođenju najvećeg grada Bosne i Hercegovine — Sarajeva.*

---

* Ukoliko nisu u samom tekstu već citirani i naznačeni osnovni izvori za ovaj rad, ostali su oni isti koji su korišteni za prvi njegov dio publikovan u prvoj knjizi Priloga za proučavanje istorije Sarajeva 1963. godine.

RÉSUMÉ

BATAILLES DES DETACHEMENTS DES PARTISANS* DES ENVIRONS DE SARAJEVO EN 1941

L'établissement des détachements de partisans «Romanija», «Zvijezda» et du détachement de Kalinovik, effectué selon les recommandations et les décisions de l'Etat-major du Mouvement pour la Libération Nationale prises à Stolice, a été réalisé au cours du mois d'octobre 1941. Cela voulait dire qu'on avait renoncé à l'idée de former un régiment dans la montagne Romanija et une brigade dans la région située entre le mont Jahorina et le village de Kalinovik.

Le détachement, en tant qu'unité militaire, partout où il était formé s'est avéré réel et justifié et a contribué à un essor plus important de la révolte populaire, au toujours croissant nombre de partisans et aux grands succès obtenus en 1941.

Bien que les trois détachements des partisans des environs de Sarajevo aient eu une activité presque indépendante, au moment où l'Etat-major de Sarajevo fut supprimé, leurs activités, mises sous le commandement de l'Etat-major du Mouvement, pour la Libération Nationale de Bosnie-Herzégovine, ont été très coordonnées. Il était évident qu'il existait un plan d'opérations militaires bien défini, d'opérations qui furent toujours complètement réalisées.

C'était le plan ou plutôt la tâche primordiale primitivement destinée à l'Etat-major de la région de Sarajevo, plan qui prévoyait le «nettoyage» des environs de Sarajevo, l'encerclement et la libération définitive de la ville.

C'est pourquoi on a prêté une attention particulière à l'augmentation du nombre de combattants, tâche qui fut le mieux réalisée à Romanija. Les unités des partisans des environs de Sarajevo comptaient en tout, à cette époque, environ 7.500 combattants.

On entreprenait également des opérations systématiques en vue de détruire toutes les voies de communications, des ponts, des lignes de chemin de fer, des lignes téléphoniques et télégraphiques, ce dont il reste assez de documents bien conservés témoignant de l'arrêt total ou partiel de toute circulation sur les voies de communications menant vers Sarajevo.

Cela entraînait un véritable désarroi dans l'organisation et le fonctionnement des autorités «oustachi» («oustachi» étaient des collaborateurs fascistes recrutés parmi les Croates et les musulmans du pays) du soi-disant «Etat Croate Indépendant», ce qui était très important d'autant plus que c'est une région abondante en richesses naturelles auxquelles l'occupant nazi s'intéressait particulièrement.

Le renforcement des unités partisans et les attaques effectuées sur les voies de communications, caractéristiques d'une guerre de partisans, de même que les attaques inattendues et les diversion, la prise des bourgs moins importants, ont permis le changement du caractère des opérations: on procède aux opérations plus importantes permettant un «nettoyage» plus efficace et la prise permanente du territoire, effectués par les trois détachements.

Les trois derniers mois de 1941 sont caractérisés par des luttes toujours plus acharnées, par une intense activité et initiative des forces libératrices dans cette région.

Au cours de ces trois mois on a réalisé les fronts dits «de lutte» aux environs de Rogatica, Kalinovik, Višegrad, Olovo, Pale et de Vareš. Malgré les fréquentes contre-attaques des Allemands et de leurs collaborateurs, malgré les mesures répressives les plus drastiques, qui traduisaient sa rage et son impuissance, l'ennemi essayait de très grandes pertes et était extrêmement menacé et forcé à se défendre. Vers la fin octobre la ville de Rogatica a été libérée, le village de Trnovo au commencement du novembre.

* Partisan désigne le combattant ayant lutté contre l'occupant fasciste et ses collaborateurs, dans les unités d'armée réglementaires, pour la libération nationale de la Yougoslavie au cours de la Deuxième guerre mondiale.

A la même époque la région où opérait le détachement »Zvijezda« a été complètement »netoyée« dans la direction des villes de Vareš et d'Olovo; le territoire libéré du détachement »Romanija« s'est répandu jusqu'aux villes de Višegrad et de Goražde — le même détachement a pris les positions stratégiques très importantes des Roches Rouges et des d'Aigle du mont Romanija.

Au mois de décembre les partisans ont attaqué le village de Pale, un des bastions protégeant la ville de Sarajevo; ils ont libéré la ville d'Olovo, la vallée de la Krivaja; ils attaquèrent également la ville de Vareš qui fut complètement cernée par des unités partisans.

Une telle situation a fait que le général plénipotentiaire de Zagreb demandât au Haut commandement de faire venir une division allemande du front oriental.

Car, vers la fin décembre 1941, toutes les positions ennemies ont été liquidées sauf quelques unes à proximité immédiate de la ville de Sarajevo.

De cette façon-là ont été remplies toutes les conditions permettant la réalisation de la tâche et de la conception capitales: libération de la capitale de la Bosnie-Herzégovine.